

Theo de Boer & Ger Groot,
**Religie zonder God. Een
dialogoog.** Uitgeverij Sijbbolet,
Amsterdam 2013, ISBN
9789491110054, 119 pag.,
€17,95

Het boek *Religie zonder God* trok mijn aandacht door de titel en door de tweede auteur, atheïst en voormalig katholiek, die als literair correspondent van *Trouw* en *NRC Handelsblad* al veel behartigenswaardige dingen over religie heeft geschreven. De Amsterdamse filosoof De Boer was voor mij een onbekende. De titel van het boek intrigeerde me omdat ik mij persoonlijk en als geestelijk verzorger al een paar jaar de vraag stel: kun je religieus zijn zonder te geloven dat God bestaat? Die vraag is voor mij persoonlijk omdat ik me voluit religieus voel en daarnaast merk dat het (van tijd tot tijd) indringend betwijfelen van het bestaan van God daaraan geen afbreuk doet. Hoe kan dat?, vraag ik me wel eens af. Mogelijk kon dit boek handreikingen bieden voor deze vraag. Daarnaast begeleid ik als geestelijk verzorger al jaren mensen die expliciet zeggen niet in God te geloven, maar wel een levenshouding laten zien die ik als religieus zou omschrijven, in die zin dat hun houding gekenmerkt wordt door mildheid, mededogen, geduld, openheid en vertrouwen. Zou het boekje mij kunnen helpen die mensen en mijn duiding van hun manier van doen beter te begrijpen?

Uitgangspunt voor het gesprek tussen Groot en De Boer is de

feitelijke constatering dat, hoewel in Nederland sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw God dood is, godsdienst nog steeds bestaat en er nog steeds over God gesproken wordt. Hoe kunnen we dat spreken begrijpen? De omgang van Groot en De Boer met deze vraag is heel verschillend. De Boer gaat vooral reflectief te werk. Hij gaat na hoe over God wordt nagedacht en stelt dat het klassieke, theïstische denkkader – dat tot voor kort dominant was in onze reflectieve omgang met de godsvraag – niet meer voldoet. Dit denkkader biedt volgens De Boer geen venster meer op God. God is niet dood, zegt De Boer, maar we krijgen hem met onze klassieke manier van denken niet meer ‘in beeld’ of ‘gedacht’. Anders gezegd, we verwarren de oude manier van denken over God met de dood van God. Maar er is alleen een manier van denken dood, niet God zelf, aldus de Boer. Daarom moeten we godsdienst en God loskoppelen van de traditionele theologie en ze opnieuw proberen te denken vanuit posities die veel situationeler, existentiëler en relationeler van aard zijn dan de klassieke, theïstische positie. Schrijvers als Kierkegaard, Pascal en de Duitse denker Johann Georg Hamann (1730-1788) wijzen ons volgens De Boer de weg naar zo’n nieuwe benadering.

Waar De Boer een reflectieve insteek kiest, werkt zijn leerling Groot juist met een materieel perspectief. Dat wil zeggen dat hij juist *niet* ingaat op de inhoud van religie (en het denken over die inhoud, theologie dus), maar op het *doen* van

religie. Voor Groot zijn vooral het reciteren of zingen van liturgische teksten (ook in het Latijn), het vieren van eucharistie en onderhouden van religieuze praktijken van belang. Het doen is veel belangrijker dan het denken. Nu is het juist met religieuze praktijken zo dat vaak niet duidelijk is wat de zin ervan is. Waarom zou je teksten opzeggen in het Latijn, een taal die al zes eeuwen dood is? Waarom zou je met Driekoningen het huis zegenen met water en wierook? De meeste mensen die zulke praktijken bezigen zullen je het antwoord niet kunnen geven, maar ervaren ze toch als zinvol. De reden hiervoor, stelt Groot, is dat het bij deze praktijken niet draait om de inhoud, maar om de immanente werking ervan. Het leven, aldus Groot, bevat vele inconsequenties en ongerijmdheden. Juist (traditionele) godsdienst biedt, in onze gesecculariseerde en rationele Westerse cultuur, door haar riten en gebeden een beproefde manier om die inconsequenties en ongerijmdheden zinvol te beleven. Ook (en misschien wel juist) in een rationele cultuur blijft daar behoefte aan. Op die manier kan volgens Groot ook een atheïst meedoen aan godsdienstoefeningen.

Terug naar mijn beginvraag: hoe kun je religieus zijn zonder te geloven dat God bestaat? Het boekje heeft mij zeker handreikingen geboden. Bekeken door de bril van Groot en De Boer bieden rituelen en gebeden vanuit zichzelf ruimte voor onzeggbare aspecten van het bestaan en hoeft het loslaten van

een theïstische theologie niet gepaard te gaan met het opgeven van godsgeloof. Voor wat het persoonlijke aspect van de vraag betreft kan ik, beschouwd vanuit dit boekje, rustig laveren tussen het opgeven van geloof in God (atheïsme, positie van Groot) en het uitproberen van nieuwe manieren van denken over Hem die betere vensters bieden op momenten in mijn leven en werk die ik als transcendent ervaar (De Boer). Wat betreft mijn interpretatie van uitspraken en levenswijzen van pastورانten komt mij vooral De Boer van pas. Als mensen zeggen dat ze niet meer in God geloven, bedoelen ze daarmee misschien vooral de dood van hun geloof in een persoonlijke God. Als een geestelijk verzorger zoals ik desondanks voelt dat mensen nog steeds wel degelijk religieus in het leven staan, zou ik moeten navragen hoe deze mensen 'religieuze' aspecten (mildheid, mededogen, geduld, openheid en vertrouwen) zelf omschrijven. Ik ben benieuwd of ik dan ook elementen uit het denken van Kierkegaard, Pascal en Hamann zou tegenkomen.

Archie de Ceuninck van Capelle
geestelijk verzorger bij de Wever
(ouderenzorg) in Tilburg

Paul van Tongeren, **Leven is een kunst. Over morele ervaring, deugdethiek en levenskunst.**

Klement/Pelckmans,
Zoetermeer 2012, ISBN
9789086871025, 253 pag.,
€ 22,50

Leven is een kunst. Er over schrijven ook. Een kunst die Paul van Tongeren uitstekend beheerst. Hij won de Socratesprijs 2013, een prijs uitgereikt aan 'het meest prikkelende en oorspronkelijke' Nederlandse filosofieboek. Ik heb *Leven is een kunst* met veel aandacht gelezen. Van Tongeren heeft de gave ingewikkelde filosofische gedachten helder uit te leggen. Daarnaast biedt het boek 'intermezzi' waarin de schrijver ingaat op belangrijke menselijke fenomenen, zoals kunst, aandacht, relaties, liefde, geduld en schaamte. Het boek besluit met een aantal aforismen. Voor de lezer die nog niet weet of dit boek iets voor hem of haar is, stelt Van Tongeren voor om met deze aforismen te beginnen. Zij laten zien wat hem als auteur beweegt, en dat is 'het goede leven'.

Het goede leven heeft volgens Van Tongeren alles te maken met 'deugden'. Deugdethiek richt zich niet zozeer op handelingen ('Wat moeten wij doen?'), maar op houdingen ('Hoe kunnen wij ons vormen tot wie wij "eigenlijk" zijn?'). In de deugdethiek gaat het om een vorming, een training tot een voorbeeldig mens. Daarmee vertoont ze grote gelijkenis met de zogenaamde levensfilosofie die een tijdlang erg populair was (in Nederland door de geschriften van Joep Dohmen). Van Tongeren is van mening dat er een groot verschil tussen deze twee bestaat. Hij stelt dat de levensfilosofie in het teken staat van de zelfverantwoordelijkheid, het eigen geluk. Er is zijns inziens te weinig aandacht voor de tra-

giek van het bestaan, de broosheid niet alleen van het geluk maar ook van het goede. Het zijn met name de christelijke deugden (zoals nederigheid en zorg voor de ander) die ons duidelijk kunnen maken dat het goede leven niet alleen bestaat in zelfverwerkelijking, maar ook in een ontvankelijkheid voor de ander.

Behalve Aristoteles en de christelijke deugdenleer kent Van Tongeren nog een andere inspiratiebron: het denken van Friedrich Nietzsche. Nietzsches denken vormt volgens hem geen alternatief voor de deugdethiek, maar een variant die past bij onze postmoderne cultuur. Nietzsche houdt een pleidooi voor 'stijl geven aan je karakter'. Dat doe je wanneer je de veelheid van hartstochten, passies en ervaringen van wat ertoe doet, productief maakt, dat wil zeggen: niet onderdrukt maar omvormt tot een geheel waarin de verschillen blijven bestaan. Wat Van Tongeren aan Nietzsche waardeert is dat hij een deugdethiek heeft ontwikkeld voor een cultuur waarin alle vaste grondslagen ('God', een 'harmonische natuur') zijn weggefallen.

Paul van Tongeren wil in navolging van Nietzsche een deugdethiek ontwikkelen voor onze postmoderne tijd. Hij geeft daarbij vooral aandacht aan de fragiliteit van het bestaan. De spanning tussen deugdethiek en tragiek speelt bij hem een belangrijke rol. Zijn suggestie is dat kunst ons hier verder kan helpen. Hij is van mening dat kunst ons verzoent met de on-

verdraaglijkheid van het leven, niet door het lijden weg te nemen maar wel door een zeker inzicht in dit lijden te bieden. Zo'n andere blik op het leven kan ook de deugdethiek ons geven: 'Een denken dat zich niet verliest in idealen, maar dat bestaat in de misschien wat melancholieke erkenning dat de mens het wezen is dat niet klopt, zodat "het ware" geluk voor hem niet is weggelegd, al hoeft dat – gelukkig – momenten van geluksgevoel niet uit te sluiten' (pag. 249).

De titel – *Leven is een kunst* – zegt het eigenlijk al: in dit boek komen veel aspecten aan de orde die van belang zijn voor het werk van een geestelijk verzorger. Daarom: van harte aanbevelen!

Leddy Karelse
geestelijk verzorger in de verpleeghuizen van Zorgcombinatie Noorderboog, Meppel/Diever

Hans Mondeel, **Maar mensen gaan voorbij**.
Uitgave 2013, 92 pag.,
€7,50 incl. verzendkosten,
bestellen via
h.mondeel@versatel.nl

Afgelopen voorjaar schreef Hans Mondeel bij zijn pensionering een afscheidsboekje. Vanaf 1990 werkzaam als geestelijk verzorger bij GGZ Rivierduinen in Alphen aan den Rijn en daarvoor in het academisch ziekenhuis in Leiden, bouwde hij een schat aan ervaring op binnen de gezondheidszorg. Zijn boekje krijgt het motto mee: 'De bomen hebben wortels, de bomen mogen stevig staan maar mensen moeten verder gaan. De bomen hebben wortels maar mensen gaan voorbij', ontleend aan dat altijd weer aangrijpende lied van Huub Oosterhuis. Mondeel heeft zijn ervaringen stem gegeven door ze op te tekenen, zowel voor de mensen die hij in zijn werk tegenkwam als voor familie en vrienden. Hij wisselt meer reflecterende artikelen af met korte verhaaltjes die een inkijkje geven in zijn pastorale ontmoetingen (zgn. 'kiekjes').

Heel zintuiglijk zijn ze, die kiekjes, alsof je er met je neus bovenop zit en het mee mag beleven. Meebeleven hoe mensen, zo fragiel en kwetsbaar als ze zijn, inderdaad verder gaan, net zo lang tot ze voorbij zijn gegaan. Mondeel, die zowel fysiek als psychisch gemankeerde

mensen ontmoette, heeft in die gesprekken hun heelheid gezien, dwars door gebrek en gemis heen, en daartoe bijgedragen. Geestelijke verzorging, als onmisbare discipline naast het medische en psychiatrische bedrijf, voorziet in een essentiële behoefte, namelijk het ondersteunen van mensen die een ingrijpend verlies lijden doordat ze in hun lichamelijke en psychische integriteit zijn aangetast. Dat moeten inpassen in je leven is moeilijk. Om nog even in Oosterhuis' taalveld te blijven: men is dan 'pijnlijk begenadigd' als er iemand is die naast je staat en met je oploopt. Zo iemand is Mondeel. Hij was er als mensen eenzaam waren en van God en mens verlaten. Waar woorden tekort schoten was er de taal van de beelden en metaforen, aangereikt door de Bijbel of het leven zelf. Mondeels leven is verder gegaan. Maar de ontmoetingen met zijn patiënten en cliënten zullen voor altijd wortel geschoten hebben in hun hart.

Annelies van Setten
geestelijke verzorger Tergooiziekenhuizen (Hilversum)